

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТРЕНІНГ ДЛЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ «ВІН, ВОНА ТА ЇХ СТОСУНКИ» ЯК ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ВЗАЄМОПОВАГИ ЯК СІМЕЙНОЇ ЦІННОСТІ

Бернацька Ольга Борисівна.

науковий співробітник Інституту проблем виховання НАПН України.

Анотація: В статті розглядається особливе значення формування сімейних цінностей у старшокласників інтернатних закладів; представлені результати дослідження стану формування взаємоповаги як сімейної цінності та програма просвітницького тренінгу для старшокласників інтернатного закладу «Він, вона та їх стосунки».

Ключові слова: сімейні цінності; взаємоповага; старшокласники інтернатних закладів; просвітницький тренінг, комунікативний аспект цінностей.

Постановка проблеми. Для виховання підростаючого покоління дуже важливі умови формування сімейних цінностей. Чи буде молодь спрямована на утворення сім'ї та виховання власних дітей, залежить від того, де вони виховувались, з чого складається їх життєва історія. Нажаль, виховання дитини в повній сім'ї з гармонійними стосунками до повноліття сьогодні все більш стає «бажаною» ситуацією, ніж реальністю.

Мета статті: описати стан сучасної української сім'ї та ставлення старшокласників до сім'ї як до власного майбутнього; охарактеризувати просвітницький тренінг як психолого-педагогічну складову формування сімейних цінностей у старшокласників закладів інтернатного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За оцінкою експертів з питань сімейної політики, визначено, що в Україні залишається високий рівень розлучень серед молодих сімейних пар [2]. За статистикою, пік розлучень приходиться на перші 3 місяці – 1,5 роки подружнього життя. Саме в цей час виникає непорозуміння між чоловіком та жінкою, дефіцит щирості та довіри, фінансові та побутові складності [5].

На 2012 рік в Україні було укладено 278 шлюбів, розлучення складала з них 61%, при цьому 84% українців (1000 респондентів в віці понад 16 років) знаходилися в офіційному шлюбі; при цьому лише 26 % респондентів у цивільному шлюбі, 23% - в церковному шлюбі. За результатами статистичного дослідження, цивільні шлюби більш популярні у Києві, Південному та Східному регіонах України, церковні – на Західній Україні. В загальні, не реєстрували шлюб 16% українців: серед них 54 % складала українці віком 16-30 років; серед українців 30-49 років – 7 %. Тільки 2% українців старше 50 років відповіли, що не укладали шлюб. Серед респондентів, які офіційно зареєстрували шлюб, 11 % респондентів повідомили, що вже були розлучені. Для українців, що проживали у цивільному шлюбі розлучення відбулися у 18 %, серед церковних шлюбів – 6%. За сучасною статистикою, 95 % серед цивільних шлюбів з часом припиняють своє існування, з яких 52-62% складають розлучення серед молодих пар [6].

Але в останні десятиріччя соціологами психологами відмічено серед молоді країн СНД тенденцію відновлення таких цінностей як «сім'я», «кохання» та «дружба» [3]. Ціннісні орієнтації молоді стають більш спрямовані на суб'єктність: віра в власні сили, безпека сім'ї, надійні та тривалі особистісні стосунки, повноцінна робота та самореалізація, якісне дозвілля все більш стають значимим життєвим орієнтиром молоді.

Ціннісне ставлення до сім'ї та його вплив на якість подальшого сімейного життя залишається актуальним питанням наукових досліджень вчених. Так, російські психологи відмічають, що розвиток у старшокласників уявлень про сім'ю як місце задоволення особистісних потреб, пов'язаних з психологічним захистом, збереженням здоров'я, особистісним простором, виступає в якості значущої умови формування у них ціннісного ставлення до сім'ї і розуміння її особистісно-розвивальних можливостей (Дмитрієва М., 1999) [3]. Деякими авторами розглянуто сімейне виховання та сімейні цінності як базовий компонент у процесі особистісного розвитку старшокласників, а виховання ціннісного ставлення до сім'ї - як педагогічний та соціокультурний процес формування у них життєвого досвіду, смислів і способів поведінки в сім'ї (Левицька І., 2002) [4].

Питання цінності сім'ї та виховання сімейних цінностей приймають особливої значущості відносно молоді, яка навчалась в закладах інтернатного типу. Випускники інтернатного закладу орієнтуються на ідеальний образ родини та родинних зв'язків.

Але вони не мають можливості пережити це у своєму реальному житті. В ситуації обмеження або неадекватності близьких стосунків з біологічними батьками, виховуючись в умовах колективного виховання в занадто структурованому просторі інтернатного закладу, молодь стає обмеженою в отриманні соціально-психологічного досвіду довіри та щирості, що є прототипом сімейних стосунків. Стосунки стають менш духовно-емоційними, акцент зміщається на ранню сексуалізацію, що компенсує зруйновану прихильність та здатність до довготривалих глибоких емоційних зв'язків на підґрунті взаємоповаги та інтересу до особистості партнера. Втрачаючи сімейну опіку з боку біологічних батьків взагалі, юнак чи дівчина потрапляють у ситуацію, коли їм треба буде у своєму житті створювати власну модель стосунків з партнером з «чистого листа». За результатами соціологічних та психолого-педагогічних досліджень це виявляється значною проблемою для випускників інтернатних закладів.

Успішний досвід особистих відносин старшокласників (дружби, товариськості, дружби, кохання та ін), як визначено в деяких дослідженнях з педагогіки, є необхідною передумовою для формування позитивної прогностики створення майбутньої сім'ї і загального позитивного ставлення до сім'ї як соціального інституту. Дослідниками здійснено аналіз готовності вихованців інтернатних закладів до сімейного життя; обґрунтовано та перевірено соціально-педагогічні умови підготовки дітей-сиріт до сімейного життя в інтернатному закладі, які полягають у створенні корекційно-виховного середовища щодо формування образу "Я-сім'янин", враховуючи особливості розвитку дітей-сиріт за умов інтернатного закладу (Хархан Г.Д., 2011) [7].

Виклад основного матеріалу. Так, при дослідженні репродуктивних намірів і поведінки створення власної сім'ї серед випускників інтернатних закладів та молоді, що була позбавлена батьківського піклування у дитинстві, було визначено, що випускники сімейних форм виховання, зважаючи на набутий досвід, більш орієнтовані і підготовлені до створення власної сім'ї. На момент опитування кожен шостий респондент цієї групи вже мав сім'ю, перебуваючи в зареєстрованому шлюбі; ще половина опитаних з цієї групи респондентів планують створити сім'ю у найближчі 2—3 роки. У порівнянні визначено, що два випускники інтернатних закладів на момент опитування мали зареєстрований шлюб, хоча зазначили, що мають чоловіка/дружину. Репродуктивні орієнтації всіх категорій опитаних є достатньо високими – переважна більшість зорієнтовані на створення дводітної сім'ї. Жоден респондент не висловив бажання утриматися від народження дитини. Кожен десятий із опитаних вже виховував

дітей. Разом з тим, молодь, яка виховувалась у сімейних формах, на 15% більше орієнтована на багатодітну родину [1].

Яким випускники закладів інтернатного типу бачать власне майбутнє? Що впливає на формування в них сімейних цінностей?

На запитання «Чого бояться старшокласники перед випуском з інтернатного закладу?», 76% відповіли, що бояться виходу з інтернату. Аналіз відповідей на запитання «Чого саме ти боїшся?» надав такі варіанти: 70 % вважають, що не зможуть отримати гарної освіти та професії; 54% - вважають, що їм не вистачатиме грошей на транспорт, їжу, медикаменти тощо; 52 % - впевнені, що їм не буде де жити; 50 % вважають, що не знайдуть роботи; 30 % бояться, що залишаться в самотійному житті без підтримки; 27 % мають тривогу, що потраплять у небезпечну компанію, під поганий вплив; 19% - перехід до самотійного життя вимагатиме зміни поведінки, звичок, того способу життя, до якого звикли, і це лякає найбільше; 10% респондентів лякає необхідність жити з незнайомими людьми, навіть якщо це родичі; 18 % взагалі не знають і не уявляють собі, як це «жити самотійно».

На питання «Що мені треба вміти, але я не вмію» випускники інтернатних закладів дали наступні відповіді: жити на самоті; не соромитись минулого; розподіляти гроші на місяць; купувати предмети одягу, взуття; платити за квартиру; забезпечувати себе матеріально, організувати харчування; ходити по «кабінетам»; знаходити друзів; організувати свій вільний час, спілкуватися з оточуючими; безконфліктно жити з сусідами, словами вирішувати конфлікти.

В цілому, результати досліджень свідчать про те, що більшість молоді визначає відсутність будь-якої більш-менш чіткої картини світу, системи цінностей, норм та настанов. Орієнтири навчання та виховання не встигають змінюватися за мінливістю сучасного життя, за вимогами сьогодення. Світ сучасної молоді відрізняється прагматизмом, орієнтацію на матеріальні досягнення. Не отримуючи необхідного морального досвіду і знань від дорослих, школярі виробляють власні правила, які часто суперечать нормам суспільної моралі та призводять до серйозних життєвих помилок.

Таким чином, особливості сучасного старшокласника розглядаються нами у деякій суперечності. З одного боку в його свідомості існує ідеальний образ сім'ї, до якого він прагне, чіткі уявлення про те, що треба робити, щоб стати повноправним членом сучасного суспільства. Проявляючи власне ставлення, старшокласники дають «правильні» відповіді на складні питання. Але на другому боці, їх реальні дії та вчинки можуть сильно відрізнятись від «ідеальних орієнтирів». Старшокласникам важко

дистанціювати себе від ідеального образу та прийняти власну реальність зі всіма недоліками.

Як зазначають результати опитування, випускники інтернатного закладу більш орієнтовані на зовнішні обставини, власні навички соціальної поведінки. Але у створенні сім'ї та реалізації сімейних цінностей велике значення має суб'єктна позиція індивіда, його свідомі уявлення про створення сім'ї, стосунки в ній та комунікацію між партнерами, переживання самого себе як суб'єкта сімейної комунікації. У цій ситуації великого значення набуває нова орієнтація виховної діяльності інтернатних закладів, що заохочує старшокласників до самовизначення. Питання щодо формування сімейних цінностей займає провідну роль у самовизначенні старшокласників.

Для дослідження формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів ми розробили компоненти, критерії та показники. Критерії: *усвідомлення поняття взаємоповаги як сімейної цінності* (усвідомлення поняття взаємоповаги; усвідомлення власного ідеалу сім'ї та сімейних цінностей; усвідомлення актуально-значущих стосунків у референтній групі); *рефлексивна позиція до суб'єктивного переживання взаємоповаги* (ціннісне ставлення до себе та іншої людини; емоційний комфорт у ситуації актуально-значущих стосунків; здатність до саморегуляції та самоконтролю); *продуктивна комунікація в актуально-значущих стосунках* (готовність до співробітництва у референтній групі; комунікативна толерантність; продуктивна стратегія вирішення конфлікту).

За результатами діагностики, відповідно до означених критеріїв і показників нами було визначено чотири групи старшокласників, залежно від рівня сформованості взаємоповаги як сімейної цінності: для 35,1% (33 учень) був характерний низький рівень, для 24,26% (23 учнів) – середній, 24,9% (24 учня) – достатній, 15,78% (15 учнів) – високий рівень сформованості взаємоповаги як сімейної цінності. Кожна з цих груп характеризується певними показниками сформованості взаємоповаги або їх відсутністю.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що найбільшій уваги потребують: створення умов для формування здатності у старшокласників до медіації конфлікту (1-е місце); усвідомлення власного ідеалу сім'ї та сімейних цінностей (2-е місце), комунікативна толерантність (3-е місце); переживання дискомфорту у ситуаціях актуально-значущих стосунків (4-5-е місце); співробітництво у референтній групі (6-е місце); поняття взаємоповаги (7-е місце); усвідомлення актуально-значущих стосунків

у референтній групі (8-е місце); саморегуляція та самоконтроль (9-е місце); ціннісне ставлення до себе та іншої людини (10-е місце).

Для підвищення ефективності формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів ми запропонували проведення тематичних фокус-груп, зустрічі «Аналітичного кіноклубу» з обговоренням художніх кінофільмів, наративний кейс-метод «Відповідь на звернення до психолога» та заняття просвітницького тренінгу «Він, вона та їх стосунки». В межах цієї статті зупинимось детальніше на програмі просвітницького тренінгу «Він, вона та їх стосунки».

Організація роботи тренінгу «Він, вона та їх стосунки» має деякі особливості. Заняття проводяться у формі інтерактивного комунікативного тренінгу з елементами вправ на особистісне зростання. Інтерактивна форма є ефективним засобом активізації старшокласників у процесі їх самопізнання, засобом заохочення на рівні внутрішньої мотивації у процесі розвитку власної особистості.

Значна увага приділяється обговоренню понять «взаємоповага», «дорослість – справжня та викривлена»; «сімейні цінності»; «дружба та кохання в сімейних стосунках»; «відповідальність за наслідки»; «раціональний та інтуїтивний вибір»; «конструктивне спілкування в сім'ї»; «медіація конфлікту в сімейних стосунках»; «сім'я як життєва перспектива».

У питанні формування сімейних цінностей у старшокласників закладів інтернатного типу ми розглядаємо два аспекти: 1) ставлення старшокласників до феномену сім'ї та сімейних цінностей; 2) формування у старшокласників ціннісного ставлення до сім'ї через ситуацію комунікації.

Освітньо-комунікативний тренінг для старшокласників інтернатних закладів, форми й методи його реалізації відповідають віковим особливостям цільової групи старшокласників інтернатних закладів. Задачами спецкурсу було визначено: 1) створення умов для самоусвідомлення власного ставлення до феномену сім'ї; до сімейних цінностей та взаємоповаги як складової сімейних цінностей; 2) розвиток вмінь та навичок продуктивного спілкування та медіації конфлікту у сімейних стосунках; 3) формування навичок рефлексії актуальної ситуації спілкування у референтній групі як прототипі «сімейних стосунків»; 4) формування навичок рефлексії щодо актуальної ситуації власного життєвого досвіду у значущих стосунках з біологічними батьками та близьким оточенням; 5) розвиток саморегуляції старшокласників в актуальній комунікативній ситуації; 6) розвиток потреби старшокласників у налагоджені гармонійних стосунків з іншими людьми.

У розбудові діалогу з тренінговою групою старшокласників необхідно враховувати наступне: з одного боку, загальні закономірності дорослішання сучасних підлітків, з другого боку, специфіку підлітків, що частково чи повністю втратили емоційний та фізичний зв'язок з біологічними батьками. Руйнування зв'язку між поколіннями родичів, що ми можемо спостерігати у досвіді старшокласників закладів інтернатного типу, проявляється в їх поведінці та переживаннях у вигляді розладу емоційної прихильності, специфічності комунікації серед референтної групи старшокласників (жорстка ієрархія соціальних позицій на підґрунті примітивних потреб віктимності та самозбереження) та, одночасно, складності комунікації внутрішньо-особистісного характеру. Це впливає на ускладнення вибору комфортної дистанції з людьми, нерозуміння субординації, комунікативного етикету та ін. Так, з одного боку, у старшокласників закладів інтернатного типу існує потреба у близьких та надійних стосунках, з другого – з'являється дефіцит довготривалих надійних емоційних зв'язків та відсутнє переживання кордонів особистісної території іншої людини. У власних переживаннях юнаки та дівчата часто переживають панічний страх від самої можливості емоційно-близьких стосунків з особою протилежного статі, тому що ця людина сприймається як та, що загрожує особистісній цілісності та автономії. Може відчуватися неможливість відстоювати власні права у міжособистісній комунікації та компенсуватися невиправданою агресією. В іншому випадку, стосунки поспішно сексуалізуються, втрачаючи емоційно-духовний компонент та провокуючи розчарування, відчуження, відчай, сором та підсвідоме почуття провини.

Для ефективного застосування освітньо-комунікативного тренінгу зі старшокласниками ми пропонуємо враховувати наступні характеристики їх особистості: одночасно існуюче переживання ідеалізації та знецінювання виховної позиції дорослого; реакції опору та де-ідеалізації до «батьківських цінностей»; орієнтацію на зовнішню (соціально-ухвалену) позицію по відношенню до очікувань дорослих та викривлення власної (достеменної) позиції; «позиція погодження» у супереч ухваленню та інтеріоризації норм та вимог дорослих; відсутність адекватного досвіду внутрішньосімейних стосунків у біологічних родинах старшокласників (дефіцит або повна відсутність досвіду ухвалення, любові, емпатії, толерантності, а також адекватних засобів прояву агресії, гніву, роздратованості та інш.); складнощі в становленні довіри та довготривалих емоційних зв'язків та прихильності, що мають глибинну природу; проєкції старшокласниками власних внутрішніх конфліктів та відщеплені частки власних особистостей на стосунки з іншими людьми, що пов'язано з

переживанням втрати біологічних батьків або досвідом проживання в умовах кризової батьківської сім'ї.

Визначимо особливості проведення тренінгової роботи зі старшокласниками закладів інтернатного типу детальніше.

Позиція дорослого сприймається старшокласниками віком 14-17 років як позиція «над». Проти неї в психіці старшокласника віку існує механізм психологічного захисту, своєрідний імунітет, що метафорично можна назвати «не чую - не бачу – не сприймаю – нічого не скажу». В цьому захисті є й здорова частина розвитку – здатність підлітка виокремити самого себе від залежної дитячої позиції та створити власну картину світу та власні життєві принципи. Але ця поведінка заперечує те цінне, що підліток може перейняти від дорослого через безпосередню комунікацію з ним. Форма просвітницько-комунікативного тренінгу та позиція педагога-ведучого тренінгу дозволяє надати можливість підлітку вибудувати та проявити власну позицію та звернутися з нею к одноліткам з позиції «рівний-рівному».

Якщо підлітки виховуються в сім'ях, то вони можуть переживати бунт відкрито по відношенню до власних батьків. Так вони чинять опір проти ідентифікації з ними. Якщо підліток не має оптимально - приємних стосунків з власними батьками, то його поведінка може бути вкрай нігілістичною. Якщо стосунків з батьками немає (батьки взагалі відсутні), то підліток шукає об'єкт для ідентифікації в узагальненому образі «узагальненого Дорослого» серед педагогів, вихователів, тренерів, керівників гуртків, шкільних психологів. Тоді його опір спрямований проти цінностей дорослих.

Старшокласники закладів інтернатного типу дуже добре вміють сховати власне ставлення (вони можуть його не усвідомлювати) та давати дорослому очікувану відповідь. Вони звикли, що погодитися простіше, ніж проявляти опір. В занадто структурованому просторі інтернатного закладу їх опір пригнічувався різними засобами, але саме їх опір в них залишається щирим у порівнянні з згодою мовчки, бо так швидше «дадуть спокій». Їх справжнє відчуття власного я відчужене, тому замість нього є гіпер-пластичність. Це проявляється в тому, що як тільки зникає зовнішній контроль (з боку групи, дорослого, соціальної ситуації та ін.), в ту саму мить виявляються самі нижчі спонуки й помисли поведінки старшокласника інтернатного закладу.

В структурі групи однолітків старшокласникам буває дуже складно проявити дійсно ширю реакцію чи відповідь. В груповій динаміці проявляються асоціальні лідери, група розподіляється за чіткою ієрархією – хто має право голосу, хто – ні, над

ким «всі сміються» та ін. Асоціальний лідер може руйнувати всі правила та норми, може конкурувати з ведучим тренінгу. У зв'язку з цим, для результативності тренінгу важливо збирати тренінгові групи з учнів різних класів. В груповій динаміці більшу частину часу може зайняти обговорення правил групової комунікації.

Довготривале переживання відсутності близького емоційного контакту з сім'єю (батьком, матір'ю, старшим братом, молодшою сестрою та ін.) руйнують процеси інтеріоризації досвіду, що виявляється у викривленому сприйнятті та інфантильному уявленні про соціальні ролі у сім'ї та феномен пари: «чоловік-жінка», «чоловік-дружина», «бабуся-дідусь»; розриваються вертикальні соціальні зв'язки серед поколінь, частіше за все це відбувається вже в декількох поколіннях.

У роботі зі старшокласниками закладів інтернатного типу педагоги спираються на свій життєвий досвід сімейних стосунків, часто підсвідомо проектують невирішені власні конфлікти на життя вихованців. Позиція педагогів як позиція «дорослого» вже проявляється як домінування та декларування власної суб'єктивної позиції як абсолютної істини. Таке ставлення приводить до виникнення у старшокласників зайвої ідеалізації та некритичності, з часом до розчарування та знецінення.

Програма тренінгових занять складається з теоретичних інформаційних фрагментів (інформаційне повідомлення для роздумів); збирання та узагальнення групових асоціацій через актуалізацію власного досвіду учасників у проєктивних вправах; звернення до власного досвіду переживань старшокласників та підтвердження цінності їх суб'єктивного ставлення через проєктивні творчі експерименти та завдання; організація групових дискусій та інтеграції групового висновку у вигляді асоціативних та структурно-логічних моделей як можливість почути різні позиції в колі однолітків; обговорення рольових ігор та фрагментів художніх фільмів.

У кожній проєктивній вправі немає цілі – підвести все до вже заздалегідь підготовленому висновку. Простір обговорення залишається відкритим для важливості спонтанних висловлень старшокласників, групового обговорення думок. Задача педагога-ведучого тренінгу складається з того, щоб привести до інтеграції обговорення (поза залежності від його власного ставлення) та повернути групі це у перефразованому вигляді для уточнення. Для цього ведучий використовує засоби активного слухання:

- підтверджує, які думки були представлені групою, може коментувати їх;
- переказує та узагальнює вислови старшокласників-учасників тренінгу; переказує смисл «іншими словами». Використовуючи фразу «Якщо я вас правильно зрозумів...»;

- якщо у тренінговій групі думки стають дуже «однозначними» (некритично ухваленими), то педагог-ведучий тренінгу показує амбівалентність ситуації та суперечності питання, що обговорюється;
- будь-яка інформація, що обговорюється на тренінгу, повинна бути конфіденційною; не допустимі розмови серед колег-педагогів та серед самих старшокласників про те, хто й що сказав та як зробив на тренінгу; відповідно того, як старшокласники - учасники тренінгу починають більш приймати жорсткі правила конфіденційності, вони стають більш здатними до прояву довіри тренінговому простору та собі;
- не потрібно також провокувати передчасну відкритість та щирість, якщо учасники ще не готові до обговорення, бо вони залишать цей тренінговий простір; іноді передчасне розкриття «тіньових боків» особистості може бути тільки формою демонстративності для звернення до себе уваги однолітків та педагога, що мало впливає на позитивний ефект тренінгової роботи; щире саморозкриття, навпроти, стає з часом позитивним побічним ефектом від групової динаміки.

Висновки. У питаннях обговорення феномена взаємоповаги як сімейної цінності зі старшокласниками закладів інтернатного типу педагогу важливо акцентувати увагу, що у питаннях сім'ї будь-яке явище може виявитися амбівалентним та залежним від суб'єктивної позиції. Кожна важка ситуація сімейної комунікації потребує вибору та самовизначення, що спирається на індивідуальну систему цінностей людини, його позасвідоме уявлення про феномен сім'ї, правила та цінності, що ухвалені в культурі та його власну індивідуальну спроможність витримувати власні переживання емоційно-значимих стосунків у дружбі, коханні та сімейних стосунках.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування). Аналітичний звіт – Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ. Під кер. наук. конс. к. політ. н. Волинець Л. С. – К . : 2009 – 106 с.
2. Державна цільова соціальна програма підтримки сім'ї до 2016 року (14 вересня 2012 року). Міністерство соціальної політики України. <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article>

3. Дмитриева М. А. / Марина Александровна Дмитриева .Формирование ценностного отношения к семье у старших школьников: Диссертация кандидата психологических наук : 19.00.07 : Ростов н/Д, 1999, 203 с.
4. Левицкая И. Б. / Ирина Борисовна Левицкая. Воспитание ценностного отношения к семье у старшеклассников условиях школьного образования : Диссертация кандидата педагогических наук : 13.01.01 : Ростов н/Д, 2002, 175 с.
5. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку.-К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
6. Стан сім'ї в Україні: виклики та перспективи. Виступ президента Всеукраїнського благодійного фонду «Сім'я» Адріана Буковинського. – 2012; - <http://cg.gov.ua/index.php?id=30777&tp=0>
7. Хархан Г. Д. / Г. Д Хархан. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / "Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка" — Луганськ, 2011 — 20 с.

Bernatska Olha – research associate at the Institute of Education Problems of National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kyiv (laboratory of educational work in institution of boarding type).

Educational training for senior pupils „He, she and their relationship” as a practical aspect of forming for family values

Abstract

In the article has been considered the particular importance of family values in the formation of senior pupils in boarding schools; also represented the results of a study for condition of mutual respect as a family values and program of educational training for senior pupils from boarding school „He, she and their relationship”.

Keywords: *mutual respect as a family value; senior pupils from boarding school; educational training.*